

ՎԵՐՈՆԻԿ

րկու դէպք՝ այս վերջին ժամանակներուն մէջ՝ ինծի ամենախոր ցաւ պատճառեցին. մին՝ Արփիարեանի սպանութիւնն էր, միւսը՝ Փարիզի Թուրք-Դրոշակեան Բռնկոյնն ։

Արփիարեանի սպանութիւնը ամենէն անճոռնի եւ ամենէն զգուշիկ անակնկալն էր որ կրնար պատահիլ ։ Ես յանախ քննադատած եմ Արփիարեանը. եւ իր Թեոթեթիւններուն մասին բաժանեբէս բառ մը չունիմ փոխելու, որովհետեւ ամուր համոզմանն արդիւնք էին անոնք. բայց երբեք չեմ խորձած որ իր Թեոթեթիւնները, ինչքան ալ խոշոր բլլային, զինքը՝ նոյն իսկ տեսականութենէն արժանի կացոյց ցոյնէին այսպիսի վախճանի մը ։ Երկու անգամ արդէն յեղափոխականն ձեռքը իջած էր իր վրայ՝ զայն ջնջելու համար, եւ լաթեղադրարքը չէր յաշկոյած. այդ երկու մահա՛ործներուն դէմ ալ բողոքած եմ, եւ այն միամիտ ապահովութիւնն ունէի թէ ոչ մէկը պիտի մտածէր վերանորոգել այդ քառմենիք, անխմատ եւ անվեհմանք ժամբը ։ Մեր յեղափոխական պատմութեան ամենէն տղեղ ու ամօթալից արարքներէն մին պիտի մնայ այդ սպանութիւնը ։

Հայաստանութեան շարիքին վրայ որոշապէս յայտնած էի մտածումս Անանիոսի վերջին քրտիկելին մէջ ։ Լնքէլային բառ մին է այն դիւրութիւնը որով մեր յեղափոխական կեանքին մէջ կը վճռուի ու կը գործարարուի այս կամայն հաստատին սպանութիւնը՝ « Նպատակը միշտոր կ'արդարացնէ » անայնիւ եւ անճիշդ սկզբունքին վրայ հիմնուելով, ի՞նչ սպանուեալ Հայերը ըլլային բոլորն ալ՝ լրտեսներ, իսկական մատնիչներ, ոչ ոք մտքէն պիտի անցնէր բողոքելու արդ. ոչ ոք իայց ո՛վ է որ պիտի հաստատէ թէ այս վերջին տաճարէնից արգարան մէջ յեղափոխական գնտակէին տակ իրկած Հայերը մատնիչ ու լրտես էին ամենքն ալ ։ Մեծ մասամբ՝ սարսափ տարածելով յեղափոխութեան ուժն ու վարկը բարձրացնելու նպատակով կատարուած եւ ալ սպանութիւնները, — բարբարոս յղաշուստ, զոր եւ երբեք չեմ ընդգրկար եւ որուն զէմ միշտ բողոքած եմ, Յրանախան յեղափոխութեան՝ որմէ չափազանց ազդուած են մեր իտալիականութիւնները, լաւագոյն չըլլանք թէ ու՛րիկ չըլլանք չէ, ընդհակառակն՝ այդ չըլլանք պատճառ եղաւ որ այդ հոյակապ յեղափոխութիւնը՝ քառասուն արեւուտ մորիկի մը մէջ մտնելով ու սուզուելով՝ չտար այն բովանդակ

արդիւնքը զոր պիտի տար՝ եթէ պողարեւն եւ նուազ արիւնկազակ ղեկավարութեան մը տակ շարունակուած ըլլար ։

Անհունին այն է, — եւ ասիլա՛ նոյն իսկ այժմ կարիքի չէ չկրկնել — որ այդ ձեռով ըստպանութեանց ասպիկներ մեր մէջ՝ կատարուեցաւ նոյն ինչն շաւանութեանը եւ հովանաւորութեանը Արփիարեանին ։ Տիրքան Կարակէօզեան ոչ լրտես էր ոչ մասնիչ, սպանուեցաւ միմիայն որովհետեւ չէր ուզած Հնչակեան քամութէին յանձնել իրմէ պահանջուած գումարը ։ Արփիարեանն ոչ միայն հովանաւորած էր այդ սպանութիւնը, այլ եւ գիտնալով հանդերձ որ անոր հետեւանքով կանաւած գումարը Ալեքսանդր հասցնել իսկ չէր կրցած Նապարէկի կեղորոք, այլ կեղորոքի օրկան Հնչակին մէջ Անտոնով մասը յօգուածով շատագոյն եւ արդարացուց այդ սպանութիւնը ։ Եւ այդպիսի արդարացումներու վրայ հիմնուած սպանութիւններ անկողի վեր բազմաթիւ եղան՝ մեր բոլոր յեղ. կուսակցութեանց կողմէ ։ Աւելին կայ, ամիս մը առաջ իր սպանութենէն, Արփիարեանն Նաեւեալը կը գրէր Նիսիսի մէջ՝ Դաշնակցութեան հրամանով սպանուեալ Վարդի մասին. « Գերմալ գլխային արդարացուածութիւնն էր որ մտնէ դիւրն մը Ռուսաճոց փողոցներուն մէջ 1896ին թափուեալ արիւնին վրիժառու պատուհանը տնորիւնից, նախապէս՝ բարբարոս պատմադրութիւնումը, — պատուի ոչնչացումն » ։

Ինչո՞ւ երկնային արդարութեան մատը՝ անգամ մը եւս՝ կը փնտռուի Արփիարեան այդ նոր սպանութեան մէջ. . . եթէ Վարդօ իր Պանքալի ցոյցին կազմակերպչներէն մին՝ Պուսոյ Վարդին անուղղորդի շարժառիթ գարած ըլլալով՝ արժանի էր « Անտոնով մատնէ » պատահասուելու, ու ինչի հիման վրայ Արփիարեանն արմատաւորութեամբ պէտք է արդարացնէ՝ նոյն ինքն Արփիարեանի սպանութեմը՝ քանի որ Արփիարեան զիստաւոր կազմակերպչներէն մին եղաւ Պապը-Ալիի ցոյցին որ չէ թէ 10,000 ալ 200,000 Հայու կտորման զոքիւր գարաւա. . . ։

Անցողակի բանն ու Վարդօ սպանութիւնն ալ եւ դատաբարտելի կը գտնեմ Դրոշակի վերջին թիւով հրատարակուած Անարեկի մարմնին վճիռը այդ սպանութեան որոյման իր պատճառ յոյց կուտայ Վարդօյ 12,113 Ֆր. յեղափոխական գանձին պատկանող գումարը իւրացուած ըլլալով Վարդօ շատ մեծ Թեոթեթիւններ ունէր իր թիրթը գիտակից անուանարկումը զգուշիկ օրկան մը գարածել, եւ մասնաւորապէս ինձ նկատմամբ ամենաանաղնիւ զիրք բռնած էր անուն մը, բայց նոյն Վարդօն հայ յեղափոխութեան մէջ քան տարիքի վեր կարեւոր դեր կատարած գործիչներէն մին եղած էր, այս վերջին տասար տարիներուն մէջ Դաշնակցութեան մատուցած էր որոշ ծառայութիւններ, նոյն իսկ անուանարկումը արարքները կը կատարէր ան հոգով յարեալ իր անուանարկութեան քննադատները սեղանով այդ կուսակցութեան ծառայութիւն մատուցանելու նպատակաւ. Պանքալի ցոյցին կազմակերպու-

թեան մասնակցած էր (իրողութիւն մը զոր վերջերս միայն իմացայ) եւ այդ ցոյցը Դանակցութիւնն իր փառքի կոթողներէն մին կը համարուէր։ Վարդո անշուշտ յանցաւոր էր յեղափոխական գոյմար մը իւրացնելու, բայց վերապահ զայն իր հանդիսէն չէր դրոշմած, այլ Դանակցութիւնն արդի վարիչները քննադատելով այդ կուսակցութեան իր խելքով գործած քառասուն տարեկան իր կարծիքը, ամէն դարձապէս մէջ այդ գոյմարին քանն անգամը բաւարարէր եւ նրբակապէս վստահեցած էր Դանակցութեան։ Դանակցութեան վարիչները պէտք էր զինքը բարոյապէս պատեցնել շատաշախի վարդո այդ բարոյական պատիժն արդէն լրտիկն ստացած, խելակ մը դարձած էր։ սպանուած վայրագ եւ աւելորդ բան մնալ էր։

Սակայն Դանակցութիւնը գոնէ որդապէս կը յայտարարէ թէ ինչո՞ւ սպանուեցաւ Վարդոն, իսկ Արքիարեանն սպանութեան մասին ոչ ոք զեւ բացատրութիւն տուաւ։ Սկզբի հայ մամուլը զայն կը վերագրէ Վեր. Հնչ. կուսակցութեան, իսկ այդ կուսակցութիւնը ոչ կը հերքէ ոչ կ'ընդունի ոճրին հայտութիւնը։ Ձայն Հայրենեակցին մէջ ա գլխով մէն անմիջապէս յետոյ տեսաւ յօդուած մը որ ու է բացատրութիւն չէր տար սպանութեան մասին, բայց զայն կը նկատէր իբր մամուլի մը քննական հասարակ զեպք մը։ Ձայն Հայրենեակցը սակայն «մատնել» բառն արտասանած ատեն՝ զայն արգելադրեց ու է փաստ չէր տուած։ Ատիկա անհերքելի է։ Եւ ոչ վերջին քորոնկի մէջ ընդ ինքն Արքիարեանին կը մեղադրէ որ որդամաշորթ եւ աւաղակ կ'անուանէր յեղափոխականներու խումբ մը՝ առանց այդ քառասուն տարեկան իր պարագանդ փաստեր մէջ բերելու։ Միեւնոյն ժողովրդանքը կ'ընծի մէջ Հայրենեակցին, որուն ընդմայրը աւելի եւս գաղապարտուի է, քանի որ «մատնել» բառը կը նետուի մուռի մը երեւոյթ որ ինքզինքը պաշտպանելու միջոցն ալ չունի այլ եւս։ Արդաստմանի հայ մամուլին մեծամասնութիւնը ոչ միայն Վեր. Հնչ. կուսակցութեան կը վերագրէ այդ ոճրը, այլ եւ կը հաւատնէ թէ ան կատարուեցաւ միմիայն այդ կուսակցութեան պետերը քննադատող զբաղեւծ մը ձայնը խելքովու համար։ այն անպատուող ամբաստանութեան հանդէպ, Վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը պարտականութիւն ունի իրացնելու թիւն սայլու հայ հասարակութեան թէ՛ կատարական ոճրի մասին եւ թէ՛ Ձ. Հայրենեակց թերթի գործածած «մատնել» բառին նկատմամբ։

Անշուշտ Ձ. Հայրենեակցն շատ առաջ, ուրիշ հայ թերթիկ, կուսակցութիւններ ու անհատներ այդ բառը նետած են Արքիարեանի երեսին։ Այդ ամբաստանութեան ստեղծիչը եղաւ Պոլսոյ Դրոշակեան ըմբիթիւնը, եւ այդ հիման վրայ էր որ այդ ըմբիթիւն փորձեց իսկ սպանել Արքիարեանը, մահափորձին լիովն մէն յետոյ, տարիներով դաշնակցական թերթիկը չարուհակցին Արքիարեանը մատնիչ անուանել։

Դրոշակը Դատարանից 1891ին ընդարձակ յաւելուած մը ուր կը ճգնէր առանց յաղեղուի. ապացուցանել թէ Արքիարեան մասնիչի զեր կաւարած էր։ Իսկ հին Հնչակեանները հազար անգամ յեղեղած են իրենց թերթիկուն ինչպէս եւ պրոյդի բնութեւ մէջ թէ Արքիարեան նազըր փաշայէն վարձուած զաւանան մըն էր որ այդ փաշային հրամանով եկած էր Եւրոպա Հնչ. կուսակցութիւնը կործանելու որոշ պայտանով։ Վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը ուժգնորէն բողբոջած էր այդ ամբաստանութեանը զէժ մինչեւ 1900 եւ Արքիարեանի նետ պատուոյ տեսնելի մը գուժարու որ պատնիս էր Դանակցութեան, որ խուսափեցաւ այդ պատնիշին գոնացնելու ասիւ։ 1901ին, Վեր. Հնչակեան կուսակցութիւնը որոշեց հեռացնել Արքիարեանը իբր ապկարմ վարիչ։ եւ ասիկա շատ հասկնալի էր. ասիւ որ համաձայն է թէ Արքիարեան բացարձակապէս անկարող էր յեղափոխական պարագային ինչ դերին։ Վեր. Հնչակեան կուսակցութիւնը իրական ուղբալի վիճակի մը հասած էր՝ գլխաւորապէս իր պատճառով։ ասիկա այնքան ճիշդ է որ, հաղիւ Արքիարեան հեռացաւ ու կուսակցութեան վարչութիւնը ձեռք առին այն գործիչները զոր յետոյ Արքիարեանն դրամաշորթ պիտի անուանէր, Վեր. Հնչակեան կուսակցութիւնը իրական կենսականութեան չբաժնի մէջ մտաւ, մասնաւորապէս բազմապատկուեցան, ժողովրդական խաւերը՝ աստուարայած եռանդուն ոգիւրեւթիւն մը ցոյց տուին, կանոնաւոր ու կուսակցութիւնը միմիայն մը երեսն եկաւ, կուսակցութիւնը սկսաւ ըլլալ նշանակութիւն ունեցող ուժ մը, ոչ շատ մեծ, Դանակցութեան նուազ զօրին, բայց հաշուելու արժանի, հեռագրեմէ աւելի զօրանալու հաւանականութիւնները պարզող, ու մանաւանդ որոշ, բարձրորէն ազգայնական եւ գործնական ծրարքի մը յարած եւ այդ ծրարքին ապագայ իրականացումը գիւրացնելու նախապատրաստական աշխատութիւններով զբաղող։ Այդ կուսակցութիւնը ցանկապէս, աշխատեցաւ եւ յաջողուցեց նաեւ միութիւնը հին Հնչակեանց հետ, որ մինչեւ այն ատեն անկարելի դարձած էր Արքիարեանին եւ Նազարեանի անհակական էնթրիկներուն պատճառով, այդ միութիւնէն անմիջապէս յետոյ՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը իր առաջին օրերու ամբողջ զօրութիւնը վերըստանալու մօտ էր, հասարակութեան մէջ (մանաւանդ Ս.Մ.Բ.Բ.) երեւցած խանդավառութիւնը անստանալէ բ, եւ այսօր այդ յեղափոխական համապատկերը թիրեւս բողբոջի տարրեր երեւոյթի կ'ունենար եթէ այդ Հնչակեան միութիւնը քաջալայած չլլար Նազարեանի եւ իր համախոհ Սաղաեանից։ մութի մէջ իրեւն մեղեւ նայութեան հետեւանքով։ Աստու համաժողովը կը յիշու ցոյց տալու համար որ նոյն իսկ իրականութիւնը ինչքան որոշ եւ ուժեղ կերպով մը ապացուցեց Արքիարեանի իբր յեղափոխական վարիչ ապկարութիւնը, քանի որ իր հեռացումն անմիջապէս յաջորդեց Վեր. Հնչ. կուսակցութեան զօրեղացումը։ Բայց դառնալով բուն

խնդրոյն, ապիկար վարիչ ու մասնիկ՝ քուսկերէք նոյն բանը չէ, եւ ինծի համար անհասկնալի կը մնայ թէ, ինչո՞ւ Վեր. Ննչ կուսակցութիւնը տարիներով Դանիակցականներուն զէմ ճիշդ այդ Արքիպարեանը մասնիկ համարող ամբաստանութեան մասին բողոքած ըլլալով հանդերձ ինքն իսկ սխառ ապիկար վարիչ Արքիպարեանը հնուացնելէ քիչ յետոյ զայն նաեւ մասնիկ նկատելու Վեր. Ննչականն օրկաններուն մէջ, Պ. Պարթեւեան հարիւր սնդգած « ապացուցուած մասնիկ » կոչած է Արքիպարեանը, սակայն չեմ տեսնած որ իր ունեցած ապացոյցը հրապարակած ըլլաւ երբէք :

Ի՞նչ է Արքիպարեանը սպաննողը, եւ ինչո՞ւ կատարուելլաւ այդ սպանութիւնը, չեմ գիտեր, բայց սա որոշ է ինծի համար որ եթէ հայ ձեռք մը առանց զոգալու, կրդաւ չլսացնել մարդ մը որ հակառակ իր բոլոր թերութիւններուն՝ մեր նոր գրականութեան սինկրէն մէկն էր, ասիկա հնարաւոր կըրջած է ըլլալ չորսիկ այդ հազար անգամ յեղեղուած « մասնիկ » բառին զոր Հայոց յեղափոխական բողոք կուսակցութիւնները կը նետէին այդ մարդոց դիմուն, եւ որ եթէ ոչ մէկուն կողմէն որդապէս ապակուցուած չէր, ոչ մէկուն կողմէն փախճախիչ ու վերջնական յատկութեամբ մը հերքուած ալ չէր : Այդ « գրոյցը » տարածուած, հայ ժողովրդին մեծամասնութեան մաքին մէջ սեղադուրուած, եւ Արքիպարեանի մասին առնուող չիլ ու կասկածելի մարդը մը տարադուր թերեւ հաստատած էր - իր հոգեբանական վախճանէն աւաղ, Արքիպարեանը կը գտնուի Երբայական բաւական ստուեր զիրեն մը մէջ, ոչ Դրոյականներին, ոչ ինչ շնչականներին, ոչ Վեր. երկու հաստատանքներ, ոչ իսկ Պ. Տամատեանը, ոչ իսկ Մուրադը, ոչ իսկ Հայկական Բարեկարծ. Ընդհ. Միութիւնը՝ ինչ իր քթին տակ հիմնուած՝ մաքեքնուն անցուցին (ու որդապէս չէին ուզեր մաքեքնուն անցնել) գործակցութեան հրաւիրել այդ գործընթիւ, որուն իրենցմէ ունեւք, զայն իր ազատութեան եւ ամուսնադիմանք մէջ անապապան ձգելէ յետոյ, հիմա կը վերադարձնէ մի միայն միայն յատկութիւնները զոր ունէր եւ զոր նոր տեսած ըլլալ իր թուին, այլ եւ այնպիսի յատկութիւններ որոյցմէ յայտնապէս գտնիլ էր. եւ ասիկայն, ինչ թերութիւններ ալ որ ունենար Արքիպարեան, իր մասնիկ ըլլալով ապացուցանել գիշերն բան էր՝ բաւա իս, եւ ապեղուցիչ ու ցաւալի բան մին էր որ ասիկա ոչ ինքը որած ըլլալ ոչ իր եղակի քարեկանները, Երբ վերջնապէս յայտնի եղաւ որ Դանիակցութիւնը տրամադրել չէր պատւոյ ասանանի մը գումարման, Արքիպարեան պէտք էր առնէր Դրոյակի յաւելուած ինչպէս եւ ինչ Զնչականցի գինքը գաւաճան հոչակող հրատարակութիւնները, եւ անոնց ինքնան անհիմն ըլլալը հաստատելը յօդուածներու շարքով մը կամ պարզեղով մը, ամաղով հայ հասարակութիւնը զատաւոր բռնելով, նոյնպէս, փոխանակ զինքը մասնիկ անուանող Վեր. Ննչականները դրամադրիթ յորթորթելու անուղղակի եւ անուղղա-

միտ ինքնապաշտպանութեան, պէտք էր որ մը այդ պարտններուն օձիքէն բռնէր եւ հրապարակաւ քաղաքացիութիւն պահանջէր այն պատճառներուն վրայ որով իր երէկուան ընկերները կը յանդիմանէին այդպիսի ամբաստանութիւն մը որ քաղաքի իրենի Արքիպարեան ասիկա չըրայ : Զինքը դատաւան նշանկող Դրոյականները ինձ Հայաստանը Հայերէ պարսկաւ համար Ռուսիայէն վարձուած ազգասպաններ հոչակեց, եւ զինքը մասնիկ անուանող Վեր. Ննչականները դրամադրիթ եւ ասպակ յայտարարեց : Արքիպարեանի մանուրէն երկու անգամ չափ առաջ, Պ. Պարթեւեան Ազգին մէջ, հետեւեալ հարցու իր կ'ուզէր Արքիպարեանին - « Մեզի բանի թէ 1911-ին, Ընտանի մէջ՝ երբ կուսակցութեան գլխաւոր վարիչներէն մին էիր, սերտ յարաբերութիւններ ունիս եղիւր Ընտանի անուն լրտեսի մը հետ եւ թէ ուղղակի պատճառ եւ քարձիք Պոլսում մէջ քանի մը յեղափոխականներու ձերբակալուելուն, եթէ ճիշդ չէ, հերքէ : » Ու Պարթեւեան այս հարցու մը կ'ուզէր այնպիսի տրամադրութեամբ մը որ քաղաքի իրենի պատմութեան մէջ համակի պիտի ըլլար Վեր. Պարթեւեանի որ նոր գէնը մը պիտի գտնար այդ Ընտանի պատմութիւնը հարցուող « դրամադրիթ » ներքին զէմ Արքիպարեան լուս միայնայ, եւ ասիկա զիս քարձիքուց : Բանաւորի սիրող այդ դրամադրիթ ինչպէս կը փախցնէր այդպիսի արիթի մը, եւ Ընտանի հակադրանք է երբ Արքիպարեանի պէս անձնաւորութիւն մը կ'ամբաստանուի լըրձուի աննշան մարդակերպիւրէ, բայց կը ամբաստանութիւն մը, տարիներէ ի վեր երեք յեղափոխական կուսակցութեանց օրկաններուն մէջ յեղեղուելէ յետոյ, նոր ձեռով մը վերադարձնէր ներկայաւոր « Տամատ-Մուրադ » երկգլխանի արծիւին » հովանաւ որով թուին տակ հրատարակուող Ազգ թերթին խմբագրապետին կողմէ, Արքիպարեան պէտք էր պատասխանէր որ միանգամ ընդ միշտ քանիցէ իրեն զէմ հրատած այդ մասնիկութեան գրոյցը եթէ ինքը չգիշաւ ըսնէր՝ այդ բանն ընկեւ, գէթ իր մանրթիւններէն մէկը այդ պարտնապատկերը կատարելու էր Պ. Վահան Թէքեհանը՝ օրինակի համար որ հիմայ Արքիպարեանի գլխակը կը շահագործէ զայն իր մանր անձնաւորութեան իր պատուազարն գործածելով եւ մինչեւ իսկ զայն իր գրական թաքուն ձեգծմը ու ցածր գիտելութեանց արտայայտման միջոց դարձնելով, Պ. Վահան Թէքեհանը Արքիպարեանի հանդէպ իրական յարգանքն եւ անձնուրողութեան ոչ պաշտոնէր որ ասան պիտի ըլլար եթէ ինքն իսկ գրող էր Պ. Պարթեւեանին զէմ եւ հարկ եղած տեղեկութիւններն առնելով Արքիպարեանէն անոր որով հարցումին տար որով ու փախճախիչ պատասխան մը եւ այդ առթիւ քանաւ հիմքն քայլեց այդ ամբաստանութիւնը, որ անելի մահացու էր Արքիպարեանին համար բան սպող զնդակը որ անոր մարմնի միայն չլսացուց :

Այդ մասնիկութեան գրոյցին վրայ, իմ կարծիքս որով որով զեղած է միշտ, եւ կը մնայ ցարդ

նոյնը և Արքիպարեան ունէր շատ մօծ թիւրօթիկներ։ Իր թիւթեւօթիկներ ամենամօտեր հարցերու մէջ՝ աղէտաւոր եւ վտանգալերը նմացմանը մը կը ստանար մօծել։ Իր անկեղծօթիկեան, խղճմամտ թեան պարկաւր ըննադատութեան մէջ՝ տարապաշման համոմտաւոր թիւրներ կ'աւտէր յաճախ։ Էջը քաշուել իրօթիկներէր չպարկել իր ու գածին պէս եւ ժամանակակից պատմութիւնը իրը իր քմայալին ու դիտմունքներն համաժամ։ Ա՛ միշտ անձնատուր ըլլալով իր սկիզբակի ու հեղուկ ձգտումին որ իր բնութեան չիմըր կը կաշմըր՝ մեթիկ իրեն թոյլ կուտար նոյն իսկ անիորդը պարսկութիւններ որ կրնան նկատուիլ իր անգիտակից մատնութիւն, — ինչպէս երբ Ոսկիթիւնի մահաբորժիքին հեղինակներ մատանիք կ'ընէր Լեւ մանի արիւրուն վրայ, կամ երբ յաճանէ յանուանէ կը յիշէր այն ինչ Իրազական գործիչը որ աստուծոյով մը քաշմուկէր իր Գարիգի ազատական թուրքերու առաջին Կոնկրէնի եւ որ ցարդ ոչ մէկուն իրաւունքը ստուած է իր իսկական անուանը երեսան հանել։ Այս բոլորը, եւ դեռ ուրիշ շատ թերութիւններ, մը մէջ՝ Արքիպարեանին գաւառ ուրիշներ, իր արժանիքը չուենցող բազմաթիւ մանր գրողներ, ուրին՝ առաւել կամ նուազ չափով, ու նմանօրինակ թերութիւններ կ'ուրիշ է գտնել նոյն իսկ Արքիպարեանին աւել մօծ եւ արպագի գրողներու վրայ։ Այդ կարգի թերութիւնները արժանի են յիշատակուելու, անհրաժեշտ է ուղղութիւն թերութիւններ ունեցող անձ որ յիշատակական զորութեան թեան վարչութիւնէն հեռու պահել, բայց այդ բոլորը երբեք իրաւունք չեն տար « մատնիչ » անուանել Արքիպարեանը։ Մասնիչը այն սեւեռիկ արարածն է որ նիսիական շատ։ Կամ անձնական ցած վիճակներու թեան համար՝ զիտակցարար յիշատակին կը յանձնէ ազգային գատին գաղտնիքները եւ կամ գործիչներ կը մատնէ ինչնամիկն ճակտեւուն ինքն համար անհար։ Եւ րնցունիլ որ Արքիպարեան այդ զգուցելի հոգին ունեցած ըլլայ։ Արքիպարեան միշտ եղած է ազգատ, տերութիւն կենդանով որ ապրած, անշահախնդիր, իրեն միակ ջրայրը ունենալով գրականութիւնը։ Ու կը բնորոշականաւոր ու բազմապատկար արտադրութեան մէջ՝ ազգայնութիւնը անխաչատի կը տիրէ, ամէն կտակածէ ու վիճէ վեր։ Անընդունելի է որ Մշակիչ Հայկակար, Մասիսի եւ Հայրենիքի խմբագրապետը, հայ ժողովրդի ցաւերուն ներկայածան թիւ յոգուածներու, վէպերու հեղինակը՝ ազգային գատին գրողական զաւանդունքը ուղած ըլլայ։ Ու եւ աւելին պիտի ըսեմ։ Նոյն իսկ ենթադրելով անկարելին, ենթադրելով՝ ըրտէ մը՝ թէ տկարութեան վարկեանս որ մէջ՝ Արքիպարեան իրօթ մատնիչի գիր կատարած ըլլայ, ներքին չեմ նկատեր որ այդ « մատնիչ » քսմունքին ու կարուկ բառին մէջ աղմուկն ստուար, բազմաձեւ եւ ա՛յլ քան համակրելի ու մեծ կողմեր ունեցող անձնաւորութիւն մը։

Արքիպարեան մեր նոր գրականութեան ամե-

նէն կարեւոր, տաղանգաւոր ու բազմաթիւն գործիչներէն մէկն էր, իր քրոնիկները դուխ-գործոցներ էին՝ արամութեամբ ու խաղաղատանքով լեցուն, պատմութեան անմահ հրապարակով իր երգիծական գրութեան մէջ՝ առաջնապագ ուղի մը կը բռնէր։ Իր վէպերն կարմիր ժամանակ ու Ոսկի Ապրիլները պիտի մնան՝ որքան հայերէն լեզուն ապրի։ Իրը հրապարակագիր եւ իրը ազգային գործիչ՝ իր գործունէութիւնը շատ քննադատելի մասեր ունի, բայց նորէն՝ պատկառելի է թափուած հիգի ընդարձակութեամբ, շահական է, կենդանի, եւ ունի իր բազմաթիւ գրական կողմերը. անկարելի է մոռնալ որ առանց Արքիպարեանի պիտի չ'իմնուէր Հայրենիքը, եւ Հայրենիքը Թրքահայոց հանրային ու մտաւոր իրաւներն մէջ՝ ամենակարեւոր երեւոյթ մըն էր։ Այս բոլորը ներքին չէ « մատնիչ » բառին մէջ ամբողջիկ նոյն իսկ իմէր իմ բոքը այդ անյուսմէն հասած ըլլար Արքիպարեան։ Այն երեք թեւքորիքները որ փորձելին ջնջել այդ մարդը եւ որոնց վերջինը զգալագորարար է կատար հանեց այդ սեւ որոշումը, պէտք էր խորհել որ իրենց գնտակը կ'ընթար չբացնել ոչ թէ ալսինչ վայրէկանի մարդը, այլ երեսուն տարուան գործունէութիւն ունեւած եւ իր առաջնապագ հայ գրականութիւնը ձեռնարկող անձնաւորութիւն մը։

Փարիզ գումարուած թրք-ղաշնակցական Բոնկրէն արեքան ցաւ պատճառից ինքն, ըսի վերեւ՝ որքան Արքիպարեանը ապանութիւնը։ Այս բազմաթիւքներ քանիքից ըսն որ թող չկարծուի։ Արքիպարեանի ապանութեամբ, անհատ մըն է՝ մեծ նշանակութիւն ունեցող՝ բայց անհատ մը որ անհետացաւ։ Փարիզի վերջին Բոնկրէնին մէջ ապանուեցաւ, կամ գէթ ապանման ճարտար մէջ, բուեցաւ բան մը որ գիր է վեր է ու եւ Հայ անհատն է, այն է հայկական Դարը։

« Օսմանեան պետութեան ընդգրկման տարիներն Դոնկրէն »-ը Ժնեւ-Թիւրքերէն համար ընդհանրապէս եւ Անմէտ Բիշապին համար մասնաւորապէս՝ յաղթանակ մըն է, եւ Իրազականութեան ապագայականակ խաղաղարման վերջին գրուածը։ Թրքահայ հասարակութեան քաղաքական ազատագրութեան ձեռք ձգելու միակ նպատակով հիմնուած այդ կուսակցութիւնը այս Դոնկրէնին մէջ ինքզինքն ի հանդէս բերաւ իր Օսմանեան պետութիւնը վերականգնելու, թորք ժողովուրդին հայ արիւնքն ազատութեան վարկը բարձրացնելու եւ ըստ ազգութեանց պատմական ինքնուրոշութիւններէն Օսմանեան խորհրդարանի մը քուրային մէջ հայեցելու նպատակով մարմին մը։

Այս անհիմնալ եւ տարօրինակ եղեցութեան մասին շատ բան կայ ըսելու, եւ շատ բան բուեցաւ ալ արդէն արտասահմանի հայ ամուսին մէջ։ Մասնաւորապէս ուշագրաւ էին Պ. Սպաս-Փիւլեանի հոյակապ ուսումնասիրութիւնը։

Թեւեւ չհնչակին մէջ , եւ Խրատունքի մէջ հրա-
տարակուած չաւ ողջամիտ յօգուածներու շար-
քը : Եւ կ'ուզեմ այստեղ ուրուագծել այն մէկ
քանի էջանի խորհրդածուկԹիւնները զոր ան ինծի
ներսնայեց :

Երբ լուրը տարածուեցաւ թէ Դրօշակեանքն խաւածաւորներու ստանձնած են Օսմանեան Պետական թուրք մարտնչող տարրերու Համաժողով մը գումարելու, երեսակայեցի որ թուրք լուծին տակ կ'ըսէ ըսայա ազգութիւնն մը ներկայացուցիչ այլ կուսակցութիւնը պիտի ձգտէր համախմբել արքա, ալպանացի, մակեդոնացի տարրերու ներկայացուցիչներ՝ ինչպէս եւ փէճօն թուրքները, եւ խոստանալ թուրքոյի վերանորոգման ու սահմանադրական ընծիմի մը հաստատման համար ոչ-թուրք տարրերուն գործուն պակցութիւնը՝ կարգաւորումով որ փճօն-թուրքներն ալ ընդգրկէին ըսայա ազգութիւնացի վարչական ինքնավարութեան սկզբունքը։ Գոնիւնը, այդ ուղղութեամբ կարգաւորուած, կրնար որոշ չափով՝ նշանակութիւն եւ օգուտ ունենալ։ Արդ, Համաժողովը որ տեղի ունեցաւ, նակուտնան տեղաւ երեսակայաթիւս։ Արքանքը, Ալպանացիք եւ Մակեդոնացիք մեծամեծ են մասնակցի, միմիայն հայ-Դրօշակեաններն են որ խորհրդակցութեան փճօն-թուրքներուն հետ ու համաձայնութեան են Անձիմ Ռիզայ զուտ թիքակալ տարգրին վրայ։ Գոնիւնէն եզրակացուցիւններն ամփոփող պայտտեանն յայտարարութիւնը կը ներկայացնէ միմիայն հետեւեալ (պատմանքով)։

1. Գահընկուտթիւն Սուլթան Համիտի։ 2. Արմատական փոփոխութիւն ներկայ ընծիմի։ 3. Հաստատում սահմանադրական ընծիմի ու մէկ խօսք միջազգայն ըղանգորելու եւ պայտտեանթութեանց գործադրութեան մասին։ Այս էր ինչ որ ցարդ կ'ուզէր Անձիմ Ռիզա։ Նոյն բանն է որ կ'ուզէր այժմ Դրօշակեանքը ձիջլ է որ Անձիմ Ռիզա այժմ կը հաւանի՝ իր նպատակէն հասնելու համար չեղափոխական «միջոցներ» գործածութեանը, որմէ ցարդ կը խորշրք. բայց այդ հասկանալի է։ Կրք Հայոց ամենէն զօրեղ կուսակցութիւնը իր թուրք տեժքը փճօն-թուրք ծրարելի իրականացման ի նպաստ կ'ընէ, ըսական է որ Ռիզա, յաղղութեան հաւանականութիւնները բացառուելուամ տեսնելով, հաւանի (բայց այն ալ՝ մեծ զգուշաւորութեամբ եւ վերապահումներով, ինչպէս կը տեսնենք Մեշիկեօրէի Գոնիւնէն կ'ընէ որ հրատարակած յօդուածներէն) բուռն միջոցներու կիրարկման։

1902թ. ապագական Օսմանյաններու. Համա-
ժողովին, Դրոշակներն զլուսաբեր պատգամաւ որ-
ք. Սիսեան յայտարարեց թէ « Խոյ մէկը ժե՛նե-
թիւրքերուն մէջ որուն հետ Հայերը կրկեք չպի-
տի համաձայնին », եւ այն Անմէջ Ռիայոն է »
Ինչ պատահեցաւ անկէք թ վեր, որ այսօր Դրո-
շակներն կը բռնեն ընթացք որ սրբաբազմ-
բուն հակառակ Պ. Սիսեանի յայտարարութեան

1902-ի Քոնկերին, նկատելով Հնչակեան եւ
Դրոշակեան պատգամաւորներու համերայիսօրէն
ազգասիրական որոշ ու կորույի ընթացքը, ԱՆ-

մէտ Բիգա, գեղեցիկ անկեղծութեան աղաղակի մը մէջ, բառւ. « Եթէ Հայ ըլլայի, թերեւս ետ ալ այս պարտնաբերուն պէս պիտի վաքուէի, բայց հս թուրք եմ, հւնւ. » Անմէտ Բիգան տրաւ մարամաքան իր, եւ է միշտ. « Իրօշակեաններն են որ տրամաբանական չեն :

Եթէ կայ մէկը որ փոխուած է 1902էն ի վեր, Իրգան չէ, Իրօչակեանութիւնն է, 1902ին այդ կուսակցութիւնը, հաստատարի այն զգացմանը եւ սկզբունքներուն որոնց վրայ հիմնուած է, ազգայնական ճշմունքներով էր առ ցնորուած. այսօր . . . ճերմկարարական միջազգային թաւումներն են որ կը վարեն այդ կուսակցութիւնը: «Ազգ» . . . «ազգասիրութիւն» հնունդ ըմբռնումներն են հիմայ Իրօչակեան վարիչներուն համար. ազգային երոյնն կ'ենք, ինքնավարութիւն, աւելորդ բաներ. Հայ, Քուրդ, Քիւրտ, բոլորն ալ «մարդ» են. պէտք է պայքարել ազգովը ներկրի մը համար, ոչ թէ մէկ ցեղի. ու պէտք է ներկայ ցեղիմը տալպալել եւ ազատութիւն պայմաններ տեսնոյծի, Թուրքիոյ մէջ գտնուող աւինն ցեղէ բանւոր դասակարգով, «փորնթարալ» յին դատող յաղթանակել ապու համար. աւան իր որ եւած է ձգտումը որ Իրօչակեանները զեկավարած է ներկայ Գոնկիւնի մէջ. եւ այդ ձգտումը այնքան յառաջ գալոյց է որ շրջանիտիւն մէջ, «Ակնուիւն» ինչու տուած է Գ. Լոնկիւն, այն «Էնթերփուլ» յին մէջ զոր այս ցեղիքներ հրատարակած էր, զետեղել Տարտու Սերոբիւն եւ իր գաւկեաներու յուսանկարը իրր Թուրքիայ յեղաշրջականներու խաղապակներ մը. . . որն էր Թուրքը ասոնց մէջ. Տէր Աստուծոյ. երեքն ալ նախասակուողան Թուրքին զէմ կոտելով. . . այս սորոքողութիւնը կատարուած է «ընեկովարականութիւն» խաթիրը համար:

Մերիայն « ընկերվարականության վիզը չխախտեց » սակայն ամբողջ միջոցը, Դրոշակն էսանց այս արարքը չի մեկնուի նաեւ ուրիշ տարրով մը, այն է « յուսահատություն » զոսւ նայ ու ժերով կամ եւրոպական միջմամտութեամբ հայկական հարցին լուծումէն : Արդ, հրեքն այդպիսի յուսահատություն մը այնքան քիչ արգարանախ չէր որքան ներկայ ռալէին երբ մը վազգային ըտզարական կազմութիւնը աւելի քան 20 է. է ասնն նպաստաւոր է Արեւելքը թայա տղգութեանց զատին. Անդլիյա՝ իր թիշգարտութիւնն իւր ինն հակապատերդիւն : Իուսն նեւ հումարաշիւ : Մակընդունիլ հարցը արգէն վերջնական լուծման ճամբուն մէջ մտած, ու թուս-թուրք պատերազմի մը հաւանականութիւնը հորիզոնին վրայ :

Ճիշդ է որ կացութիւնը զուտ հայ ուժե-
բու ներկայացուցող պատկերն է նկատի ունե-
նալով՝ իսկական յուսանաեցողք է՝ երկիրն
Այ՛, թրջանայ ժողովուրդին ստուար միմամաւ
նախիւնը, տառապանքներն ապուշացած, ամէն
բան դրսէն ապաստող, անկարող իր իսկ նախ-
անտեսութեամբ իր ժողէն ուժից հեզ ու ժայթ-
քեցնելու. արտասանմանի չայտնականն ոչ յե-

զափոխական ստուար զանգուածը՝ անտարբեր դեպ ի ազգային դատը, բարեգործական ազգա-սիրությունն էն անդին անցնիլ չուզող։ Հնչակեան Թեթևը թափառած երեք մասի, երեքն ալ տուրի, եւ անկարող՝ միայնակ՝ այն խոշոր ճիգն ընկելու որ պէտք է մեր գաղտնի լուծման համար։ Կը մնար Դրօշակեան կուսակցութիւնը, միակ իսկապէս զօրեղ յեղափոխական տարրը, բայց անսան ալ ժե՛ծ-Յիւրբերուն հետ կը ձուլուի։ . .

Այս տխուր կայսրութիւնը կընար բոլորովին բարեփոխուիլ եթէ Դաշնակցութիւնը, փոխանակ ժե՛ծ-Թեթևերուն հետ համաձայնելու, հայ յեղափոխական թուր տարրերուն միացման գործին աջակցած եւ ուժեղ ու անկեղծ թափով մը զայն քաջարձակ յայտնական հասցնելու։ Նպատակ ունէր Դաշնակցութիւնը ճիշդ հակառակն ըրաւ։ այն ետանդն ու խաղաղաւորութիւնը զոր ցոյց տուաւ։ Թեթևերուն հետ համաձայնելու, այդ նոյն ետանդն ու խաղաղաւորութիւնը պարզեց տարիներէ ի վեր հայ յեղափոխական կուսակցութեանց միացումը ծրագրել վիճեցնելու։ Եթէ Դաշնակցութիւնը կարող ըլլար՝ ինքնին՝ առանց հայ յեղափոխական միւս տարրերուն՝ իմաստուն եւ կորովի թուքիթով ո՛ր հայիական գաղտը հասցնիլ իր լուծմանը, ըսելիք պիտի չունենայի։ Բայց Թեթևին ու Քիւրախի զե՛ծ տարրերուն ի վեր կարգ մը անխոսեմ անժամանակ հատուածական արշաւանքներէ ու ցոյցներէ յետոյ՝ որոնք Հայաստանի մէջ հայ տարրը տկաւքացնելու միակ արդիւնքը կընային տայ, յանկարծ ելլիլ թուրք պետութեան վերանորոգութեան գործին լծուիլ, սա չէ որ «հայկական գաղտ» յուժեղու պիտի նախադրուի։

Դրօշակեան թերթիբը՝ Դոնիկէն ի վեր՝ պատահականաբար համար ալք տաթիւր։ Դրօշակեանց զե՛ծ ուղղուած քննադատութեանց՝ կ'ըսեն թէ համաձայնելով հանդերձ ժե՛ծ-Թեթևերուն հետ՝ Դաշնակցութիւնը երբէք չէ լքած իր ուրոյն ազգային ծրագիրը, ձեռք չէ քաշած ո՛չ Պիլիքիի գաշադրին ճկող յօդուածն ո՛չ 1895ի մեծմորաւումն, եւ թէ միմիայն Սուլթանին գահընկէցութիւնն ու սարմատաղազեան թե՛ծմի մը հաստատումն իրականացնելու համար համաձայնած է ժե՛ծ-Թեթևերուն հետ եւ այդ արգիւնը ստացուելէ յետոյ՝ Դաշնակցութիւնը միշտ պիտի չարուանկի իր գլուտ հայկական (ու ստորխիթական) ծրագրին իրագործման հետապնդողի։

Այս արամորսնութիւնը խախտուտ հիմնը ուրա կը հանգչի։ Եթէ ժե՛ծ-Թեթևերը իրենք իսկ արգէն յեղափոխական հոգական պործանէ՝ ու թիւն մը ցոյց տուած, Տաճկաստանը արտառակաւ ու իրապէս վերանորոգելու ձգտող ուժեղ շարժման մը նախաձեռնութիւնն ունեցած եւ Տաճկաստանի ոչ-Թուրք ազգութեանց ինքնուրոյն կազմակերպութեան սկզբունքը ընդունած մարմին մը ըլլային, հակառակորդ պիտի ըլլար որ հայ յեղափոխական կուսակցութիւնը իր իրական աջակցիլ այդ մարմինը, բայց այլպէս չէ։ Ժե՛ծ-Թեթևերուն ստուար մեծա-

մասնութիւնը՝ ինքզինքը զուրկ ցոյց տուած է անձնական նախաձեռնութեան որդէն, ու Տաճկաստանի բոլոր այլապատրի ազգութիւնները թրջացնելու, միանալ «օսմանեան» ազգ մը կազմելու անխայտեղ քաղաքանքն ունի։ Այն օրը որ Դաշնակցութեան «հայ» ու ժողովուն աջակցութեան շնորհիւ՝ թրջական արդի թե՛ծիմը տապալի ու սահմանադրութիւն մը հաստատուի, ժե՛ծ-Թեթևերը ոչ մէկ ազգի գոյութիւն պիտի ընդունին։ Տաճկաստանի մէջ քայքայ (սովստան) ազգէն, ու նոյն իսկ հայ արիւնջով հաստատուած այդ սահմանադրութիւնը պիտի իրը զէնք գործածեն «հայկական դատը» վերջնապէս ըսպաննելու համար։ Խորհրդարանին մէջ՝ հայ պատգամաւ որեւեք բողոքը կամ պայքարը՝ ոչ մէկ արգիւնք կրնայ տալ։ Այն սահուն պէտք պիտի ըլլայ հայկական պայքարը ա թ գ ի ն իբրեւհիւր, եւ այս անգամ մաքառիլ՝ ոչ թէ Համաժողով տրեգիքականապէս քաջալաք ազգող բրոնշաւորի մը զէ՛ծ, այլ տպատակաւորութեան երեւոյթն ունեցող խորհրդարանական կառավարութեան մը զէ՛ծ, — ինչ որ Եւրոպայի մէջ ալակահայտութեան գտնելը տասնապատիկ աւելի զժողով պիտի կացուցանէ։ Ահա՛ հետապնդութիւնը որ կը ներխայտայ, այն պարագային ուր հայ-թուրք նիգալակցութիւնը յաջողի օսմանեան սահմանադրական թե՛ծիմ մը հաստատուի։ Սպասելով ատոր, հայկական գաղտը այժմէն իսկ կարող է կորսնցնել։ Եթէ Դոնիկէին տարաձիւ ու զած կարգ մը գաղափարներ իրօք տարածուին, այն բարոյական արգիւնքը զոր նահաստակներու չեղնալոյտները կազմած էին. ցարժ՝ զէ՛ծ ու սփոփանքն ունէինք թէ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը կ'ընդունէր որ «Հայ» կը նշանակէ ժողովուրդ մը աղատութեան, քաղաքակրթութեան ձգտող եւ այդ ձգտումին համար խորտակուած ու բզջտուած, ու Թուրք կը նշանակէ զինուորական ուժով իրմէ յաղաքալիրութեան քարձի ժողովուրդներու տէր դարձած բիրտ տարր մը որ ջարդելէ, քանդելէ, ամալացնելէ ուրիշ բան չէ բրած պատմութեան մէջ։ Եսկիւս ոչ միայն սփոփանքը մին էր, այլ առհասարակաւ մը մեր դատին օր մը չէ որ մը զրաւական յաջողման։ Այդ հիմունքին վրայ է որ միւր քաղաքակից ուլի յազգութեանց դատը կարողացած է յանգիլ յաջողման։ Արդ, այս Դոնիկէն, Հայ եւ Թուրք միահամուտ յայտարարութեամբ, կը հնչակ թէ Թուրքն ու Հայը հուսադրական կը տառապան, հուսառաքապէս կը ձգան ու կը մաքառին՝ ընդհանուր արդարութեան եւ ազատութեան թե՛ծիմ մը հաստատուելու Տաճկաստանի մէջ։ Խիչ կը մնայ մեզի։ Այնչէն, Թուրքը ուրիշ քանդողը, ջարդողը չէ ալ եւս, ինչպէս ըսին մենք առաջ՝ Պիլիքի, Մուրգիբ, Պուլկարները, Մարտիրոսները, Կրեւապիլները (եւ այդ ըսելով) ու ատոր համար որչափաւորի պատասաբուցեան, այլ մենք պէս ազատախօս ու մարտիրոս տարր մը, միակ անձի մը՝ Համիտ անուոն ընտաւորի մը՝ զոհ, եւ մեզի չափ արժանի՝ տիեզերական համակրութեան եթէ այդ-

պէս է իրօք՝ պիտի ըսէ քաղաքակիրթ աշխարհին կարծիքը, ա'լ ինչ պէտք Մակեդոնացուց կամ Հայոց կամ Ալկանացուց համար առանձին միջնամտութիւն ընելու . օգնենք ազնիւ Թուրքերուն որ թէ՛ իրենց եւ թէ՛ իրենց դաշնակից ուրիշ հպատակ ազգութեանց երկայնութիւնը կարենան յօրինել՝ ապագայ ազատ Օսմանեան Պետութեան մէջ . . . :

Ահա ինչ որ պիտի ըլլար այս Գոնկրէին արդիւնքը, ի՞նչ Եւրոպայի քաղաքական վարիչները բոլորն ալ Դաշնակցութեան վարիչներուն այդ սխալը կրնէին . Բայց առիկա բարեազգեարար՝ կարելի չէ . Պատմութիւնը իր վէճիւր առւած է, եւ շատոնց . Այդ վճիւրը կը գործարարէ շատ զանդաղօրէն, բայց գործադրուած է ցարդ կուռ ու անողոր տրամաբանութեան մը հետեւելով, ու պիտի գործարարուի մինչեւ վերջը . Թուրքը եղած է մեծ աշխարհակալ ցեղ, բայց ոչ քաղաքակրթութիւն ցեղ, եւ պիտի չպահպանէ իր տիրապետութիւնը . Մաս մաս իր ըսնի ուժով գերած ազգեր ճողոպրեցան իր լուծէն, եւ այսօր ազատ կ'ապրին, կամ ուրիշ՝ Թուրքէն աւելի քաղաքակիրթ ազգերու հոգեւորական տակ կ'ապրին ու կը զարգանան . Այդ երեւոյթը կ'անգ չի կրնար առնել, եւ պէտք չէ կանգ առնել, եւ արգելի՛ տեսէք, հա՛կառակ Գոնկրէին բոլոր յայտարարութիւններուն ու խոստումներուն, Անգլիա եւ Ռուսիա, փոխանակ սպասելու որ վաղուան սամանադրական Թուրքիան կարգադրէ Մակեդոնիոյ հարցը, իրենք իսկ զայն լուծելու կ'աշխատին այս բողոքէն, եւ կ'աշխատին լուծել զայն՝ Թուրքին ձեռքէն այդ երկրը կամաց կամաց հանելու ձգտող միջոցներով .

Մեղի համար, ինչ որ ճակատագիրը որոշած է, Հայաստանին որ մը չէ որ մը անցնին է առւսական հովանաւորութեան տակ, կա՛մ իրօք-առւս պատերազմի մը հետեւանքով, եւ կամ Ռուսիոյ նախաձեռնութեամբ հաստատուած բարենորոգմանց բեմի մը փոխանցական շրջանէն յետոյ . բոլոր Գոնկրէիները այդ անխուսափելի իրողութեան կատարումը պիտի չարգելեն . Մեր կորովը եւ զոնողութիւնները պէտք էր կեցորոնախային այնպիսի գործունէութեան մը մէջ, որ փոխանակ տիրապնցնելու Հայութիւնը մեր հայրենիքին այն մասերուն մէջ որոնց ապագայը բազում պատմութիւնը գրիթէ մաթեմատիքական ճշդութեամբ նախաձեռնած է, տա՛յին մեզի կարելիութիւնը՝ մեծ իրարանցումի մը պարագային (օրինակ՝ առւուս-Թուրք պատերազմ մը) վերանորոգել զուտ ազգային ու խրոխտ գործը Ռուբէնին .

Այս եղած է՝ տարիներէ ի վեր՝ իմ իտէալս, եւ անոր իրազեանքին համար թափած եմ բոլոր ճիւղերը զոր իմ ուժերս ինձի նախաւոր կը զարձնէին . Ճիշդօր, կը խոստովանեմ, չչանգեցան ուժեղ ու լիակատար արդիւնքնի զոր կ'երազէի . Այդ իտէալին իրադարձման համար անհրաժեշտ էր նկատելի երկու բան, նախ՝ որ մեր յեղափոխական կուսակցութիւնները միասնային ու միա-

համուռ ու միաձոյլ ուժերով այդ իտէալին իրականացման նուիրէին ինքզինքնին, երկրորդ, որ մեր Ժողովուրդին ունեւոր զատակարգը լրօրէին ու սրտանց հետաքրքրուէր այդ իտէալով եւ անոր ինքնաբերաբար չնորոհէր ներթական մեծ աշակցութիւնը առանց որուն անոր իրականացումն անկարելի է . Ոչ այն եղաւ, ոչ միւր . Մեր Ժողովուրդին ունեւոր զատակարգին մէջ կան մարդասեր, բարեգործ, գրասեր, առատաձեռն, ազնիւ անձնաւորութիւններ, բայց « ազգային դատ »-ը Իսրայէլ Օրի « վաճառական »-ին պէս ըմբռնողներ շատ քիչ յայտնուեցան ու Յոյն ազգայնէր վաճառականներու նման անոր օգնել գիտցողներ՝ ընա՛ւ . :

Գալով յեղափոխական կուսակցութեանց միութեան հարցին, զայն այլ եւս վիճած կարելի է նկատել, յորմէնեւէ Դաշնակցութիւնը ոչ միայն մերժեց Մուրատի առաջարկը, այլ եւ Ժէնեւ-Թիւրքերուն հետ համաձայնելով՝ խլամատը վերջնապէս լայնացուց . Հնչական կուսակցութիւնը, իրեք մասի բաժնուած, անգոր ու պատահկուած մարմին մըն է, անկարող ուղիակալ գործը միաժակ իր ուսերուն վրայ տանելու . Հին Հնչականներն ու վերակազմեալներու մէջ մասը որ համարաշխոթեան զայնք կնքեցին, հեռու են ունենայէ այն նիւթական ուժը որ անհրաժեշտ է իրազեցողելու համար այդ իտէալը ու ոչինչ յուսալ կուտայ որ վաղը զայն պիտի տեսնան . Իսկ վերակազմեալ Հնչականաց այն մասը որ այդ իտէալին իրազեցումն համար ամենէն աւելի եռանդով ու գիտակցութեամբ նորինեղէ ի վեր աշխատած, բարոյական ու նիւթական տարրեր նաւաքած է, այս պարտաքոսային կացութեան մը մասնուած կ'երեւայ ինձի, եւ՝ ամէն կողմէ՝ մասամբ զգալի թիւ-իրմացութեանց ու մասամբ՝ գիտակց հակա-յեղափոխական թշնամութեան բերմամբ՝ զի՛քը պաշարող առեւութիւններուն բռնաբար տակ ճնշուած՝ անգոր պիտի ըլլա՞յ յսոց հանելու այն ծրագիրը, որուն յաջողմանը համար ոչ թէ ափ մը Հայերու, այլ ամբողջ Հայութեան միաձոյլ կորովն ու կամքը անհրաժեշտ է .

Այս պայմաններուն մէջ, ես ինձ համար այլ եւս աւելորդ կը համարեմ գրել այս հարցին վրայ . Գրելու համար գրել չեմ սիրել . Միշտ չ'եմայ հրատարակած յօդուածներու մէջ կ'ընամ շատ անգամ սխալած ըլլալ . Բայց չկայ տող մը, բառ մը, զոր գրած ըլլամ՝ առանց ոչ միայն յայտնաձեռն գաղափարներու խոր համոզմունքով տու գորուած ըլլալու այլ եւ այն համոզմունքով թէ գաղափարներու արտայայտումը անմիջ ընդ-գրկուելուն իրապէս կարող էր նպաստել . Այս երկրորդ համոզումը չունիմ այլ եւս . Ուրիշ ապրիլ է որ կը պաշարուի յեղափոխական կուսակցութեանց միութեան համար . Իրականութիւնը ցոյց կուտայ որ ջուր ձեռած եմ միայն, Դեռ վեց ամիս հաջիւ կայ որ Անսահիբին մէջ ամենէն մոլեղին, անվերապա՛ն ու յստակ ձեւով կը բազդէի հայասպան օճիրներուն դէմ, անոնց բացարձակ վերջ դրուիլը կը պահանջէի . առաջ

պատասխան՝ իրականութիւնը դիմացս նետեց երկու պիակ, վարդօրնր եւ Արփիարեանիւր... Այլ ինչո՞ւ գրել, որո՞ւ համար գրել... Եւ ըսած եմ ամէն ինչ ու ունէի ըսելու այս մեծ հարցիւ վրայ։ Միեւնոյն բաները ապարդիւնորէն կրկնել, իմ խառնումը քաւ պատշաճ բան չէ։ Իմ պարտքս կատարած ըլլալ կը կարծեմ։ Ապագան պիտի գտնէ ու վճռէ։

Ինչ որ կը նախատեսեմ այժմ, այն է որ մեր գասր պիտի բուծուի՝ ոչ թէ զուտ ազգային զգացման վրայ հիմնուած հայկական կողովի եւ համազգային ճիգով մը, այլ արտաքին ուժերու։ Տակատագրական շարժման բնական հետեւանքով։ Եւրոպական քաղաքակրթութեան յաղթական յառաջխաղացութիւնը Արեւելքի մէջ, Արեական բարձր ոգիին տիրապետութիւնը անմահեան ու սեմական ուժերուն վրայ, պիտի շարունակուի եւ հասնի իր գերազոյն լրտէքեան։ Ինչ որ իրականացաւ՝ հատուածաբար՝ Ռուսանոյ, Պոլսկարի, Սերպիոյ, Յունաստանի, Կրետիի, Եգիպտոսի, Արեւելեան Հայաստանի մէջ, եւ որ այժմ կ'որոտագծուի Մակեդոնիոյ մէջ, պիտի տարածուի՝ հեռագնեով՝ աւելի հեռուն, պիտի թափանցէ ու վերակենդանացնէ

ամբողջ Արեւելքը։ Հայ արիւնի հեղեղային հոսումը վեհանձնօրէն օգնած պիտի ըլլայ ատոր, — եւ ասիկա նորէն հպարտութեան ու սիրտ-փանքի տարր մըն է իմ ազգասերի սրտիս համար։ Ու երբ այդ պատմական երեւոյթը իր ամբողջական պարտիքը դնած աւարտած ըլլայ, Արեւելքի փլատակներուն, մոխիրներուն, ար-խաններուն մէջէն՝ մեր կտոր կտոր եղած ցեղը, եթէ՝ իր իսկ յանցանքով՝ յաջողած չըլլայ որոշ կէտի մը վրայ ամուր ապաստիլ եւ իրեն միայն պատկանող Տուն մը կատուցանել, նորէն՝ իր ցանուցիր, բզբտուած ու արիւնքած գոյութիւնը՝ եւրոպական ուղղութեամբ յաղթանակին բերած ազատութեան շունչովը վերանորոգուած ու կազդուրուած պիտի յանձն իր հոգեվարքին մէջէն, պիտի վերաբողոքի՝ նոր Արեւելին լռչէն ու չըրմութենէն եւեքարացած, ու պիտի վերակար՝ լայն ու անկախանք պայմաններու մէջ՝ իր ազնիւ զիզի պենճ ու ճոխ զարգացումին հետ՝ կատարել իր յախունական գերը Արեւմուտքի քաղաքակրթութիւնն Արեւելքի մէջ տարածողի ու բեղմնաւորողի։

Ա. ԶՕՊԱՆԱՆԱՆ

Ի Տ Ե Ա Լ Ը

Յոգնալատակ Դաստիարակիւ
Է. ՅՈՂԷ Տ Ե. ԹՈՐՈՍԵԱՆԻ

Ա.

Մոգի մը պէս ես ասպիւրուն հարցուցի՝
— Ի՞նչպէս, Ի՞նչպէս կ'ընամ հասնիլ ես անոր.
Արեւնիս վերջ հուր սքսոս իրեն պիտի օսմ,
Եւ պիտի ուզեմ որ հոգիիս իբր երկիմ
Անոր բլրերը սրտիւնի:
Ըսէ՛ք ինձի, ո՞վ ասպիւր,
Ի՞նչ էր, ո՞վ էր որ Աստածի մը արչէն՝
Բոցիդ պիտի մէջ կարցի:
Ո՞հ, կայծ մը, կայծ մ'իմ բորեցէ՛ք ձեր լոյսեն
Որ խաւարները վառեմ
Անոր հեռին վաղեղու:
Իսկ գրեւեմ եմ անմաք
Փիւրեմեան վրայ գրուած,
Չեր օտուկ օտուկ իմ իմ սրէի
Որ ի անուր կարգում:
Ասպիւրն ըսիմ զոպանար՝

« Թեա՛լ . . .
Ա՛յս է անուրն անոր
Երկրնին մէջ ու երկիւ .
Կ'ուզե՛ս որ զայն հեղի օսմ .
Թրո՛ւր . . . »
Եւ մտքին մէջ հեկեկացի միայնա՛յ .
Թեւե՛ր, աւա՛ղ, չունի:
Ուրուականի մը պէս՝ լեռան հարցուցի՝
— Տեսա՛ր արեօք, ո՞վ վրիկ .
Անցնիլն անոր էմ վերեւէ՛դ պղնձ հնօ,
Եւ առուակէն երբ կ'ըմպէր
Տեսա՛ր իր դէմքը փայլուն
Դեպի բրբրունը հալած:
Ըսէ՛ սարիլ արծիւին,
Իր բոցին էմ՛ է անոր բոցը ասպիւր:
Էտն ինձի ա՛յսպէս ըսաւ
« Արադոյսէն ան իմ գրկիս մէջ ծընաւ,
Օրորցն եմ ես անոր .
Կ'ուզե՛ս որ զայն հեղի օսմ,
Այրած հալիսն հովն եղիլ: »
Եւ շուրջ մ'հալիւ ունեւայտա՛ւ՝ ես լռիկ
Ապառտեմ գեպ ի անդունդը իջալ:
Ի՛նչա՛հար իմ պէս մոլուկ հարցուցի՝
— Լուս ափեւուր վրայ երբեք օեսա՛ր զայն
Հողմավար՝ Կ. մեհա՛ւր,
Որ սիրողի մը կարօտն բոցավառ՝
Մեռող պիտիլ սեղմեց:
Ըսէ՛, ծովայն չունցի՛ր օսմ սի. Թ մ'ըլլայ